

6. Kapitaalopbouw voor zorg, zekerheid, en pensioen

Casper van Ewijk

Lieshout, Peter van (ed.), *Sociale (on)zekerheid. De voorziene toekomst*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016.

DOI: 10.5117/9789462984608/CH06

Samenvatting

In het stelsel van sociale zekerheid van de toekomst wordt eigen kapitaalopbouw belangrijker in verhouding tot collectief verzekeren. Niet alleen legt de overheid risico's steeds meer bij de burger, ook neemt de behoefte aan maatwerk en eigen regie door de burger toe. Zekerheid en sparen worden onderdeel van financiële planning over levensloop. Dit stelt nieuwe eisen aan het stelsel van sociale zekerheid, met een spil-functie voor de kapitaalgedekte aanvullende pensioenen. Met name is er behoefte aan grotere flexibiliteit en meer ruimte voor maatwerk. Daarbij passen ook modernere vormen van sturing van het individueel gedrag. Meer 'zacht paternalisme' door gerichte keuze-architectuur in plaats van het ouderwets 'hard paternalisme' van verplichte uniforme regelingen. Dit betekent niet dat alle sociale verzekeringen vervangen worden door sparen: voor grote individuele ('idiosyncratische') risico's en voor risico's laat in het leven – zoals ouderenzorg – blijft verzekeren essentieel.

Keywords: kapitaalopbouw, maatwerk, modern paternalisme

Risico's worden steeds meer geprivatiseerd. Vaak omdat zekerheid niet meer geboden kan worden, zoals bij pensioenen, of omdat de maatschappelijke prijs ervan te hoog is, zoals bij werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en langdurige zorg. De overheid trekt zich terug en legt de verantwoordelijkheid meer bij de burger. Maar niet alleen de overheid verandert; ook de burger ontwikkelt zich, en beide processen versterken elkaar. De diversiteit in de samenleving neemt toe en er is een groeiende behoefte aan individuele zeggenschap over de 'lange lijnen' van het leven, het samenstel van onderwijs, zorg, zekerheid en pensioen.

Veel van de huidige collectieve regelingen stammen uit de naoorlogse periode. Bij de homogene samenleving van die tijd paste een sociale zekerheid geënt op de gemiddelde hardwerkende burger: de 'maatmens'. Solidariteit ging samen met uniformiteit. De regelingen hadden ook een sterk paternalistische inslag; de collectiviteit bepaalde in welke mate ieder zich moest verzekeren tegen inkomensrisico's en gezondheidsrisico's, hoeveel ieder moest sparen voor pensioen en op welke leeftijd het verstandig was om te stoppen met werken en van de oude dag gaan genieten.

De toegenomen diversiteit en de stijgende opleidingsgraad samen met de exploderende beschikbaarheid van informatie vragen om een ander stelsel van sociale zekerheid, een stelsel dat recht doet aan de verschillen tussen groepen en dat meer mogelijkheden biedt om tegemoet te komen aan de individuele wensen. Kortom, een sociale zekerheid die gekenmerkt wordt door maatwerk en flexibiliteit. Daarbij passen ook modernere vormen van sturing van het individueel gedrag. Meer 'zacht paternalisme' door gerichte keuze-architectuur dan het ouderwets 'hard paternalisme' van verplichte uniforme regelingen. Hierbij kan gebruik worden gemaakt van inzichten uit de moderne gedragseconomie, die zich de afgelopen jaren sterk heeft ontwikkeld en een steeds grotere rol gaat spelen bij de inrichting van de samenleving.

De privatisering van risico en de groeiende behoefte aan maatwerk en flexibiliteit stelt nieuwe eisen aan het pensioenstelsel. Bij een heterogene samenleving past een vorm van pensioensparen die rekening houdt met de verschillen in de individuele levenscyclus, daarbij ook aansluitend bij de andere sociale domeinen. Een vernieuwd pensioenstelsel kan de spil vormen in een geïntegreerde benadering van zorg, wonen en werken over de hele levenscyclus van mensen. Een flexibeler pensioenstelsel is ook nodig om het individu financieel weerbaarder te maken tegen risico's. Veel – kleinere – tegenvallers kunnen goed worden opgevangen door het individu, mits het gespaarde kapitaal voldoende liquide is. Nederland is kampioen sparen voor het pensioen; daarnaast bouwen we ook een flink kapitaal op via het eigenwoningbezit. Beide vormen van kapitaal zijn echter zeer illiquide; het is niet of nauwelijks mogelijk om op korte termijn een beroep te doen op het gespaarde vermogen of om tijdelijk meer of minder premie te betalen. In het buitenland bestaan goede voorbeelden voor flexibilisering van het pensioenkapitaal, zonder dat de basis van een goed pensioen wordt aangetast.

Dit betekent niet dat alles op individueel niveau kan worden opgevangen. Sommige risico's zijn daarvoor te groot (bijvoorbeeld medische zorg) of ze komen te laat in het leven (langdurige zorg) om ze te kunnen spreiden over

de toekomst; sparen als alternatief voor verzekeren is dan niet aantrekkelijk. Bij andere risico's gaan we ervan uit dat individuen hierin geen verstandige keuzen kunnen maken en bepalen we liever als maatschappij dat bescherming nodig is; zo kennen we verplichte verzekeringen voor werkloosheid en ziektekosten en is ook deelname aan pensioenen verplicht.

In deze bijdrage wordt gekeken naar de rol die kapitaalopbouw kan vervullen bij de invulling van de planning over de levensloop en daarbij ook als alternatief kan dienen voor risico's die nu nog collectief verzekerd zijn. Twee thema's staan centraal: de steeds verdergaande privatisering van risico enerzijds en de groeiende diversiteit en behoefte aan maatwerk anderzijds. Beide hebben ingrijpende gevolgen voor de inrichting van de lange lijnen van de sociale zekerheid.

Privatisering van risico

Huishoudens worden steeds meer zelf verantwoordelijkheid voor risico's. Hier liggen drie ontwikkelingen aan ten grondslag: versobering van collectieve regelingen, toenemende dynamiek op de arbeidsmarkt en vergrijzing van de bevolking. Collectieve verzekeringen worden versoberd door het verkorten van de ww-duur en het beperken van publieke arbeidsongeschiktheidsverzekeringen. In de zorg (cure en care) stijgen de eigen betalingen. Bij de pensioenen is de AOW-leeftijd verhoogd en worden de fiscale kaders voor pensioenopbouw beperkt en afgetopt. Deze versoberingen in collectieve regelingen hangen samen met de stijgende lasten en met het streven om overmatig gebruik van de regelingen te beperken. Daarnaast wordt de wereld dynamischer en verschuift de balans tussen wat collectief geregeld moet worden en wat beter aan het individu kan worden overgelaten. Vaste arbeidsrelaties zijn steeds minder de norm, zeker op jonge leeftijd. Flexibele contracten (zzp'ers, tijdelijke aanstellingen) zijn in opmars. Het toenemende aantal zzp'ers en flexwerkers betekent dat een steeds grotere groep buiten de traditionele werknemersverzekeringen en de collectieve regelingen voor aanvullende pensioenen vallen.

Een belangrijke onderliggende ontwikkeling betreft de vergrijzing van de bevolking. Hierdoor worden collectieve regelingen duurder, met name welke gericht zijn op ouderen (AOW en de langdurige zorg). Tegelijkertijd neemt het draagvlak in de vorm van de actieve werkende bevolking af. Het aantal 65-plussers verdubbelt tussen 2000 en 2040 terwijl de werkende bevolking stabiliseert of krimpt. De financiering van de AOW is inmiddels veiliggesteld door de verhoging van de pensioenleeftijd en – vanaf 2022 – de

koppeling aan de levensverwachting. De zorgkosten vertonen echter nog steeds een stijgende tendens, ook wanneer rekening wordt gehouden met de recente bezuinigingen in het kader van de decentralisatie van de langdurige zorg. Tussen nu en het jaar 2040 zullen de kosten voor langdurige zorg naar verwachting bijna verdubbelen (Europese Commissie, 2015). Ook de ziektekosten vertonen een sterk groeiende tendens, vooral gevoed door de sterk toenemende technische mogelijkheden en verbeterde – maar dure – medicijnen.

De vergrijzing heeft ook invloed op de risico's in de kapitaalgedekte, aanvullende pensioenen. Het is niet langer mogelijk om financiële tegenvallers op te vangen door pensioenpremies te verhogen. De pensioenvermogens zijn daarvoor te groot geworden in verhouding tot de loonsom van werkenden; het totale pensioenvermogen bedraagt nu in Nederland meer dan tweehonderd procent van het nationaal inkomen. Het premie-instrument is 'bot' geworden en kan niet meer ingezet worden om schokken op te vangen. Financiële risico's komen daarom onvermijdelijk terecht bij de huidige deelnemers tezamen; ook de gepensioneerden ontkomen er niet aan om te delen in het wel en wee van de beleggingsrendementen van fondsen.

Het financiële risico dat huishoudens gedurende hun levenscyclus dragen is de afgelopen jaren aanzienlijk toegenomen. Dit wordt nog eens versterkt door het groeiende eigenwoningbezit. Woningprijzen zijn gevoelig voor de stand van de economie, net als de beleggingen van pensioenfondsen. Daar komt bij dat ook regionale verschillen in prijsontwikkelingen van woningen groter worden.

Sparen of verzekeren

Bij risico kan onderscheid worden gemaakt tussen idiosyncratisch risico en systematisch risico. Systematisch risico betreft schokken voor de samenleving als geheel. Bij idiosyncratisch risico gaat het om schokken op individueel niveau. Door de wet van de grote aantallen zijn idiosyncratische schokken goed verzekerbaar. Voor systematische risico's is dat niet mogelijk; deze kunnen op z'n hoogst zo goed mogelijk verdeeld worden over alle burgers. Van systematische risico's is bijvoorbeeld sprake bij rendementen op pensioenbeleggingen; deze variëren met de stand van de economie.

Idiosyncratische risico's zijn in beginsel wel verzekerbaar. Het is echter niet altijd efficiënt. Veel kleinere 'idiosyncratische' risico's kunnen goed op individueel niveau worden opgevangen uit de financiële buffers of door bepaalde uitgaven later te doen. Een koelkast die eerder dan verwacht stuk

gaat, een korte periode minder werk of kleine uitgaven voor ziekte zijn in beginsel uitgaven die goed door het individu kunnen worden opgevangen. Gemeten over de levenscyclus zijn dit soort uitgaven klein. Sparen voor dit soort kleine risico's is daarom vaak efficiënter dan het kopen van een verzekering. Het is wel zaak om voldoende flexibiliteit te hebben door een liquide financiële buffer aan te houden.

Voor grotere idiosyncratische risico's ligt verzekeren voor de hand. Deze kunnen moeilijk uit de financiële buffers worden opgevangen. Een schok zou te grote consequenties voor de consumptie hebben. Dat geldt voor grotere inkomensrisico's (langdurige werkloosheid of arbeidsongeschiktheid) net zo goed als voor grotere risico's aan de uitgavenzijde, bijvoorbeeld hoge medische kosten, kosten vanwege brand of (zware) autoschade. Dit zijn idiosyncratische risico's omdat ze onafhankelijk per individu voorkomen; deze risico's zijn in beginsel goed verzekeraar en het loont meestal om ze ook werkelijk te verzekeren.

De grens tussen grote risico's, die verzekerd moeten worden, en kleine risico's, die zelf opgevangen kunnen worden, hangt ook samen met het moment waarop ze in de levenscyclus voorkomen. Idiosyncratische risico's aan het begin van de levenscyclus zijn eenvoudiger op te vangen dan aan het einde van de levenscyclus. Een vergelijkbare tegenvaller weegt voor jongeren minder zwaar dan voor ouderen, omdat deze over een langere toekomst kan worden uitgesmeerd. Anders gezegd, eenzelfde schok voor een jongere is veel kleiner in verhouding tot zijn totale consumptie over het resterend leven dan eenzelfde schok voor een oudere, die nog maar enkele jaren voor de boeg heeft. Dit is extra reden om bijvoorbeeld uitgaven voor langdurige zorg te verzekeren. Om dezelfde reden zijn overigens inkomens- en vermogenstoetsen op langdurige zorg niet optimaal; zij tasten het verzekeringskarakter van de regeling aan en dragen ook niet bij aan rechtvaardigheid. Ze treffen immers alleen de zieken, niet de gezonden met vermogen. Dit ondanks de populaire – maar dus foutieve – opvatting dat van 'rijken' best een bijdrage voor de zorg kan worden verwacht. Want waarom wordt alleen van de zieke rijken een bijdrage gevraagd en niet van de gezonde rijken? En beter alternatief voor vermogenstoetsen kan in de vermogensbelasting of de successierechten worden gezocht.

Sommige tegenvallers kan men zien aankomen – ouderdom – en vormen niet werkelijk een risico. Hiervoor kan men een voorziening treffen door te sparen. Dit wordt voor de meesten geregeld in het pensioenstelsel. Maar hoe oud men uiteindelijk zal worden, is wel weer onvoorspelbaar en vormt een risico dat men wil verzekeren. Dit is het individueel langlevensrisico dat wordt verzekerd door het pensioen uit te keren als een jaarlijks inkomen

(annuïteit) voor de hele duur van het leven. Dit is een van de krachtige kenmerken van het Nederlands pensioenstelsel. In het buitenland, met name in de Angelsaksische landen, ontbreekt het vaak aan deze verzekering en zijn eindige uitkeringen (*draw down accounts*) gangbaar; deze zijn echter vaak na vijftien of twintig jaar op, waardoor mensen alsnog op het publieke minimum terugvallen.

Een belangrijk bron van onzekerheid betreft ten slotte de sociale instituties zelf. Private kapitaalvorming wordt vaak als buffer gezien tegen de onzekerheid van de overheid. Eigen besparingen kunnen bijdragen aan een veilig gevoel doordat men de toekomst meer zelf in de hand heeft. Overheidsregelingen zijn onzeker omdat ze ieder moment kunnen worden aangepast. Dat geldt extra voor de lange lijnen van het leven en het compliceert de levensloopplanning. Wie nu spaart voor zijn oude dag moet eigenlijk al weten hoe hoog de AOW in de toekomst zal zijn en hoe de ouderenzorg er dan voor zal staan. Een stelsel met een private pijler naast de publieke voorzieningen van de overheid wordt daarom algemeen gezien als een gezonde vorm van risicospreiding die bijdraagt aan grotere zekerheid over de toekomst.

Toenemende maatschappelijke kosten van zekerheid

Ondanks het feit dat idiosyncratische risico's in beginsel goed verzekeraar zijn, zien we toch dat deze risico's steeds meer worden geprivatiseerd en bij het individu worden gelegd. Dit hangt samen met de gedragseffecten van verzekeren. Risico is steeds vaker een bewuste keuze. Dat maakt het verzekeren ervan duur. Moeten we iemand verzekeren die bewust een risicovolle sport bedrijft? En iets gevoeliger, moeten we iemand verzekeren die bewust gezondheidsrisico's neemt? Verzekeren kan ertoe leiden dat mensen zich bewust of onbewust minder voorzichtig gaan gedragen. Dit wordt nog versterkt wanneer de schade moeilijk verifieerbaar is. In alle gevallen hebben we te maken met hetzelfde probleem, namelijk dat verzekeren leidt tot een verandering in gedrag met een extra beroep op (collectieve) verzekeringen als gevolg. In economische termen spreken wij hier van 'moreel gevaar' (*moral hazard*). Dit is een belangrijke achtergrond bij de versobering van collectieve verzekeringen. Door beperking van de verzekering of invoering van eigen betalingen wordt beoogd overmatig gebruik af te remmen.

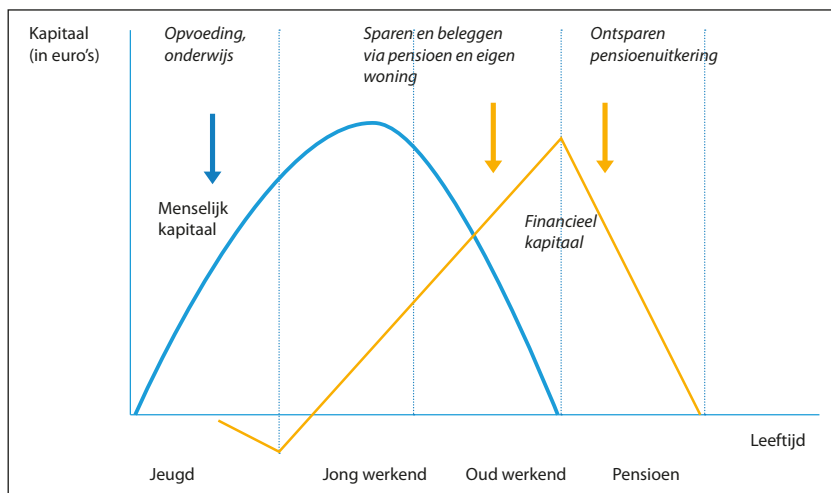
Een tweede achtergrond bij de versobering van de collectieve verzekeringen is dat burgers beter in staat worden geacht om met risico's om te gaan. Sinds de opbouw van de welvaartsstaat in de vorige eeuw zijn inkomens

gemiddeld meer dan verdubbeld. Ook zijn de mogelijkheden om risico's te delen binnen het huishouden toegenomen nu er meestal twee verdienende partners zijn. De financiële afhankelijkheid, met name van vrouwen, is de afgelopen decennia teruggedrongen door toegenomen arbeidsparticipatie. Ten slotte maakt ook de grotere flexibiliteit van arbeidsrelaties het makkelijker om schokken op te vangen, namelijk door meer of minder te gaan werken. De flexibilisering op de arbeidsmarkt is dus enerzijds een oorzaak van meer risico, maar maakt het anderzijds ook mogelijk om met risico om te gaan. Ook de flexibele keuze van de pensioendatum kan helpen om schokken – bijvoorbeeld in pensioenvermogen – op te vangen.

De wens om het gebruik af te remmen, speelt een belangrijke rol bij het verhogen van het eigen risico in de ziektekostenverzekering, maar ook bij de inperking van de ww en de arbeidsongeschiktheidsverzekering. Een argument bij de beperking van de kinderopvang was dat de subsidie niet alleen niet werkte als compensatie voor ouders met kinderen, maar vooral ook tot een verschuiving leidde van informele opvang – door grootouders – naar formele opvang. Bij de langdurige zorg is ook de inzet om beter te gaan kijken wat mensen werkelijk nodig hebben, om zo het beroep op de collectieve regelingen te verminderen.

Levenscyclusbenadering

De toenemende privatisering van risico stelt eisen aan de financiële planning van huishoudens. Idiosyncratische risico's – mits niet te groot – kunnen worden opgevangen door ze uit te smeren over de toekomst. Dat vereist wel dat ieder beschikt over liquide reserves of dat het gespaarde (pensioen) kapitaal eenvoudig te mobiliseren is. Ook de systematische risico's nemen toe, niet alleen bij de pensioenvermogens maar ook door het toenemende eigenwoningbezit. Ook dit vereist bewustere planning van risico's over de levenscyclus. Daarbij is een brede benadering gewenst, waarbij ook het menselijk kapitaal wordt betrokken. Het menselijk kapitaal is het verdienvermogen uit arbeid gemeten over de levenscyclus. Dit kapitaal wordt vroeg in het leven opgebouwd. De keuze voor onderwijs is zeer bepalend voor de toekomst van het individu, niet alleen in termen van verwacht inkomen maar ook voor de risico's gedurende de loopbaan. De kansen op inkomensverlies door werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en succes in de carrière lopen sterk uiteen voor verschillende beroepsgroepen en sectoren. Ook dit maakt deel uit van een integrale benadering van de (financiële) planning over de levenscyclus.

Figuur 1. De levenscyclus

De levenscyclus kan gestileerd worden weergegeven aan de hand van opbouw van menselijke kapitaal en financieel kapitaal. Menselijk kapitaal is hier opgevat als het toekomstig verdienvermogen, dat wil zeggen de contante waarde van het toekomstig inkomen over de levenscyclus, conditioneel op de kennis en kunde op de betreffende leeftijd. In de eerste fase van ons leven investeren we in menselijk kapitaal door het volgen van onderwijs; tijdens de studie wordt vaak studieschuld opgebouwd. In de werkende fase benutten we ons menselijk kapitaal, lossen we de studieschuld af en bouwen we financieel kapitaal op voor de oude dag. Met het ouder worden loopt de gezondheid terug en daalt het menselijk kapitaal; voorbij een zeker punt volgt de pensioenfase. Na pensionering leven we van ons financieel kapitaal, waarop we interen tot het eind van het leven. Dit is weergegeven in het onderstaande plaatje van de levenscyclus. Hierbij is in eerste instantie afgezien van collectieve regelingen, waaronder de AOW.

In de planning van de levenscyclus gaat het om een aantal samenhangende beslissingen:

1. Hoeveel investeren in onderwijs, en in welke studie?
2. Hoeveel lenen en sparen, en waarin belegd?
3. Wanneer met pensioen en op welke manier ontsparen op de oude dag?
4. Wat en in welke mate verzekeren?

De belangrijkste beslissing in het leven is de onderwijsbeslissing. Deze is bepalend voor het arbeidsinkomen gedurende de rest van het leven.

De financiële planning hangt direct samen met het verloop van het menselijk kapitaal. Het feit dat we voor pensioen sparen is het gevolg van de eindigheid van het menselijke kapitaal. Pensioensparen is nodig om ook na pensionering het consumptieniveau te kunnen voortzetten. Hoeveel besparingen daarvoor nodig zijn, hangt enerzijds af van het inkomen tijdens de werkende fase en anderzijds van de leeftijd waarop het menselijk kapitaal naar verwachting is afgeschreven. Dat kan voor iedereen verschillen, bijvoorbeeld afhankelijk van het beroep en het type werk dat men doet. In beroepen die men lang kan volhouden kan in beginsel worden volstaan met lagere pensioenbesparingen. Een hoogleraar die tot zijn zeventigste door kan, hoeft naar verhouding minder te sparen voor zijn pensioen dan een stukadoor, die vaak al voor zijn zestigste stopt met werken.

Iets dergelijks geldt ook voor de risico's. Sommige beroepen zijn risicovoller dan andere; daarbij passen verschillende verzekeringen. Het risico in het menselijk kapitaal kan ook gevolgen hebben voor de belegging van het opgebouwde pensioenvermogen. Uit oogpunt van risicospreiding is het bijvoorbeeld verstandig om het gespaarde vermogen niet te beleggen in de eigen onderneming of in de bedrijfstak waarin de persoon werkzaam is, of meer algemeen: in risico's die correleren met de inkomensrisico's van het individu.

In Nederland is de levenscyclus in belangrijke mate ingevuld door bestaande instituties, vanuit de verschillende domeinen. Zo is het onderwijsstelsel grotendeels bepalend voor de investeringen in menselijk kapitaal. Op een vergelijkbare wijze bepaalt het pensioensysteem in belangrijke mate het financiële kapitaal van mensen, en regelt het zorgstelsel de verzekering voor ziekte en gebrek. Door de verplichte deelname in pensioenregelingen wordt collectief vastgelegd hoeveel wij sparen voor de oude dag en waarin dat wordt belegd. Na pensionering zorgt de verplichting tot een jaarlijkse annuïtaire uitkering voor gedoseerd ontsparen en – omdat de uitkering doorloopt zolang iemand leeft – voor een langlevensverzekering. Daarnaast zorgt het pensioensysteem voor een verzekering voor nabestaanden bij vroegtijdig overlijden. Ten slotte beleggen pensioenuitvoerders het vermogen om systematische risico's te spreiden. Naast de aanvullende pensioenen zorgt de AOW voor een basisgarantie aan inkomen voor allen.

Maar pensioen is niet de enige bron van inkomen voor de oude dag. Recent onderzoek (Knoef e.a., 2015) laat zien dat de bronnen van inkomen van gepensioneerden tamelijk divers zijn. Met name de eigen woning speelt een belangrijke rol naast het pensioen. Voor sommigen – bijvoorbeeld veel zelfstandigen – is sparen via de eigen woning belangrijker dan sparen via pensioen. Naast pensioen beschikken huishoudens ook over spaargeld dat zij kunnen inzetten voor besteding op de oude dag.

Tevens is essentieel hoe de langdurige zorg is geregeld. Nederland kent in vergelijking met het buitenland uitgebreide voorzieningen voor langdurige zorg, vroeger via de AWBZ, en nu via de WMO en de WLZ. Die gaan samen met hoge kosten. Ook na de recente decentralisatie en de besparingen die daarmee gepaard gaan, zijn de kosten internationaal gezien hoog gebleven – na Noorwegen heeft Nederland de hoogste zorgkosten. Niet uitgesloten is dat het stelsel in de toekomst verder onder druk komt te staan. Door de vergrijzing zullen de uitgaven zich bij ongewijzigd beleid praktisch verdubbelen.

De huidige collectieve regelingen voor de langdurige zorg kunnen worden gezien als een overdracht van jongeren naar ouderen; iedere generatie betaalt tijdens het werkzame leven voor de zorg van ouderen en hoopt dat werkenden dat in de toekomst op vergelijkbare wijze zullen doen. Ook dit kan in zekere zin worden gezien als sparen voor de oude dag, maar dan via de overheid. Vanzelfsprekend heeft dit ook gevolgen voor de financiële planning; zolang wij op zorg via de overheid kunnen rekenen, kan volstaan worden met lagere besparingen voor de oude dag. Naarmate de overheid zich echter in Nederland terugtrekt, rijst de vraag of ieder toch niet zelf iets voor de zorg op de oude dag moet reserveren, vooral de hogere inkomens. Een van de verklaringen voor het feit dat veel mensen ook na hun pensioen blijven doorsparen, hangt samen met de onzekerheid over de kosten voor zorg aan het einde van het leven.

Knelpunten door slechte afstemming, gebrek aan maatwerk en geringe flexibiliteit

Financiële planning vindt in Nederland hoofdzakelijk plaats via verplichte deelname in collectieve verzekeringen en pensioenregelingen. De verantwoordelijkheid voor zekerheid, zorg en pensioen is daarmee grotendeels collectief belegd. Dat heeft het voordeel van een hoog voorzieningsniveau met maar weinig mensen die buiten boord vallen. Het pensioensysteem in Nederland is een van de beste van de wereld; het biedt een goed pensioen, met een solide dekking en met bereik van praktisch alle werkenden.

Het is echter ook een weinig flexibel systeem met geringe ruimte voor maatwerk en keuze. Het houdt maar beperkt rekening met de heterogeniteit in de behoeften en voorkeuren van huishoudens (zie ook Netspar, 2016). Zo is de pensioenambitie in veel regelingen voor alle deelnemers gelijk als percentage van het inkomen. Er is echter een aantal andere kenmerken dat meegenomen zou kunnen worden in de optimale persoonlijke financiële

planning. Denk daarbij aan verschillen in carrières, verschillen in wensen over hoogte en ingangsdatum van pensioenen, de aanwezigheid van andere besparingen, het bezit van een koopwoning of niet, een woning met of zonder hypotheek, wel of niet kinderen, et cetera. Al deze factoren zijn van belang voor de afweging tussen consumptie nu en later, voor het gewenste risicoprofiel van de beleggingen en de wensen ten aanzien van het verzekeren tegen onzekere gebeurtenissen. Kortom, het Nederlandse stelsel van zorg, zekerheid en pensioen is zeer solide en ontnemt de burger veel zorgen, maar biedt weinig ruimte voor maatwerk en eigen invulling.

Naast gebrek aan maatwerk zijn er nog enkele specifieke knelpunten in de levenscyclus. Ten eerste leiden de gedwongen besparingen voor veel huishoudens – vooral in het begin van de levenscyclus – tot gebrek aan liquiditeit. Door de hoge pensioenpremies – vaak twintig procent – is er weinig ruimte om liquide buffers op te bouwen. Daardoor is het lastig om in te spelen op incidentele gebeurtenissen. Hier doet zich een paradox voor; enerzijds is de kracht van het pensioenstelsel dat alle werkenden verplicht worden om te sparen. Daarmee beschermen we mensen tegen hun eigen falen; immers, uit zichzelf zullen de meesten van ons te weinig te sparen voor hun oude dag. Een zeker paternalisme helpt dan om dit individueel falen te corrigeren; het pensioensysteem neemt de spaarbeslissing over. De keerzijde is echter dat mensen bij tijdelijke tegenvallers ook niet op korte termijn over hun besparingen kunnen beschikken bij tijdelijke tegenvallers. Gebrek aan liquiditeit is dus in zekere zin bewust gecreëerd door het opleggen van de spaarverplichting.

Een volgend knelpunt betreft de gebrekkige afstemming tussen de verschillende domeinen. Bijvoorbeeld tussen wonen en pensioen. Veel jonge huishoudens die een woning willen kopen, zitten krap en zouden tijdelijk bijvoorbeeld minder pensioenbesparingen kunnen inleggen. Met de nieuwe strengere normen voor het verkrijgen van een hypotheek, zullen velen al vóór de eigenlijke aankoop van een woning geld opzij moeten zetten. Bovendien eisen de nieuwe fiscale hypotheekregels volledige schuldaflossing op langere termijn. Sinds 2013 moeten huishoudens hun hypotheek volledig – ten minste annuïtair – in maximaal dertig jaar af lossen om voor hypotheekrenteaftrek in aanmerking te komen. Hiervan gaat een sterk normerende werking uit en het wordt daarom algemeen gevolgd. De zogenoemde ‘Blok-hypotheek’ die tegelijkertijd kan worden afgesloten als aanvulling – maar dan zonder hetzelfde fiscale voordeel – is niet van de grond gekomen. Mensen met een eigen woning sparen dus niet alleen via hun pensioen maar ook via de eigen woning. Woningbezitters bouwen daardoor in feite een tweemaal te hoog pensioen op; ze reserveren geld

dat ze beter eerder in de levenscyclus hadden kunnen gebruiken. Deze vorm van oversparen is verder versterkt door de verplichte aflossing van hypotheekschuld. Dit is een duidelijk geval van slechte afstemming tussen de domeinen binnen het overheidsbeleid. Het is ook een voorbeeld hoe verstorend de huidige fiscale regels zijn voor een evenwichtige levensloopplanning. Niet alleen de keuze tussen kopen en huren van een woning wordt verstoord, ook bestaat er geen eenduidigheid in de fiscale behandeling van verschillende typen kapitaalvorming.

Ten slotte wordt de druk op het begin van de levenscyclus nog eens verder versterkt door de aanpassing van de studiefinanciering. Doordat de consumptie te veel naar achteren wordt geschoven in de levenscyclus, is de consumptieverdeling suboptimaal, met welvaartsverlies als gevolg. Het welvaartsverlies door verkeerde verdeling van consumptie over het leven loopt al gauw op tot een equivalent van drie procent van de consumptie over het hele leven (Van Ewijk & Mehlkopf, 2015). Maar niet iedereen spaart te veel. Zelfstandigen nemen niet deel aan verplichte pensioenregelingen en bouwen juist vaak te weinig pensioen op. Bovendien sparen ze eenzijdig, vaak via het bezit van een woning. Ongeveer 75 procent van de zzp-huishoudens heeft een eigen woning, terwijl het gemiddelde eigenwoningbezit in Nederland 59 procent bedraagt. Zij lopen hierdoor niet alleen een groter risico door de eenzijdige belegging van de besparingen, maar zij missen ook de langlevensverzekering die pensioenen bieden. Ook ondersparen leidt tot welvaartsverlies.

Lessen uit het buitenland

De instituties rond zorg, zekerheid en pensioen lopen per land sterk uiteen. In de Angelsaksische landen beperken de collectieve regelingen zich vaak tot een basisregeling en wordt het aan het individu – of aan werkgevers – overgelaten om aanvullende regelingen te treffen voor pensioen en verzekeringen, overigens vaak wel ondersteund door fiscale subsidies door de overheid. Daar staan de continentale landen tegenover met een sterke overheidstraditie met ‘bismarckiaanse’ stelsels van pensioenen en sociale zekerheid, veelal op omslagbasis gefinancierd. Nederland neemt hier een opvallende tussenpositie in met een sterke tweede pijler van verplichte aanvullende pensioenen, die privaat georganiseerd is (pensioenfondsen) en bestuurd wordt door sociale partners.

Een interessant geval is Singapore, waar het sparen voor pensioen, zorg en wonen is geïntegreerd in het zogenaamde Central Provident Fund. Alle

werknemers sparen verplicht via dit fonds via speciale rekeningen voor pensioen, zorg en 'overig'. Van die laatste rekening (*ordinary account*) mogen zij vóór de leeftijd van 55 jaar geld onttrekken voor specifieke zaken als studie en een eigen huis. Maar wel binnen grenzen; ieder moet uiteindelijk tenminste 25.000 euro voor zorg en 95.000 euro voor pensioen overhouden. Mensen mogen gedurende hun leven tweemaal geld onttrekken aan de ordinary account voor de aanschaf van een woning, maar dat moeten zij bij verkoop van die woning wel weer terugstorten. Interessant is dat in dit fonds rendementsmiddeling plaatsvindt, wat de besparingen beschermt tegen grote fluctuaties op de financiële markten. Maleisië heeft een vergelijkbaar systeem.

In andere landen bestaat meestal een scheiding tussen de domeinen. Wel bestaan er vaak mogelijkheden om pensioen met woning of zorg te verbinden. Zo kunnen in Zwitserland pensioendeelnemers vrijwel onbeperkt geld onttrekken als het bestemd is voor de eigen woning. Zij moeten het geld echter weer terugstorten als ze het huis verkopen. In Zwitserland bestaat ook de mogelijkheid om pensioengeld te gebruiken als onderpand voor een hypotheeklening voor de eigen woning. Maar liefst vijftig procent van de deelnemers maakt op een of andere wijze gebruik van deze mogelijkheid. Ook Canada en de Verenigde Staten kennen mogelijkheden om geld te onttrekken aan het pensioenvermogen. In Canada (Home Buyers' Plan) is dit grotendeels ingericht op het bevorderen van de starters op de kopersmarkt. De woning wordt in veel gevallen gezien als een alternatieve wijze om voor de oude dag te sparen.

Een opvallend verschil met Nederland is dat in het buitenland meestal flexibeler wordt omgegaan met pensioenbesparingen. Zo kan vanaf een bepaalde leeftijd – vaak 55 of hoger – een deel van het gespaard kapitaal als eenmalige uitkering (*lump sum*) worden opgenomen. Binnen Europa zijn Nederland, Noorwegen en Zweden de enige landen die geen eenmalige uitkeringen toelaten. In Zwitserland, de Verenigde Staten en Australië is het zelfs mogelijk tot honderd procent van het kapitaal op te nemen. Het Verenigd Koninkrijk heeft vorig jaar het beleid aangepast; sinds 1 april 2015 is het mogelijk om het pensioenkapitaal vanaf 55 jaar ineens op te nemen. Een ruimere opnamevrijheid van het pensioenvermogen wordt ook in Nederland wel geopperd, bijvoorbeeld in het SER-advies van 2015 over de toekomst van het pensioenstelsel. Hierbij wordt gedacht aan eenmalig tien tot twintig procent van het pensioenvermogen, bijvoorbeeld om het te gebruiken voor verbouwing van de woning, aflossing van een restant hypotheek of voor aanvullende verzekering voor langdurige zorg.

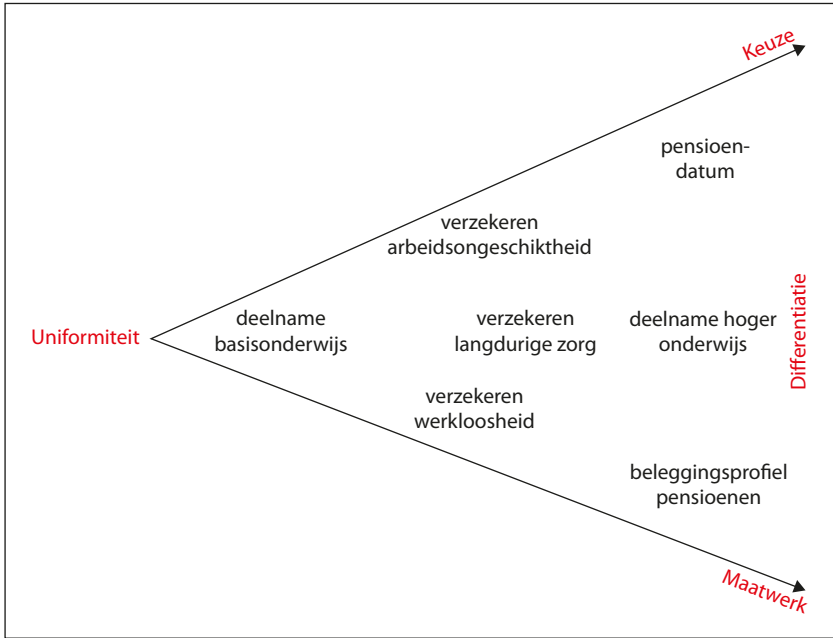
Door de ruime collectieve voorzieningen voor langdurige zorg bestaat er op dit moment in Nederland geen markt voor aanvullende verzekeringen

voor zorg op de oude dag. Dat kan echter in de toekomst veranderen als de overheidsvoorzieningen versralen en mensen meer eisen gaan stellen aan hun ouderenzorg. In veel landen bestaan dergelijke verzekeringen voor ouderenzorg, zij het meestal op kleine schaal. In Duitsland worden private verzekeringen voor langdurige zorg gestimuleerd door de overheid, de zogenaamde *Pflege Bahr*. De verzekering keert een vast bedrag uit bij bepaalde indicaties voor verpleegzorg (oplopend van *Pflegestufe* 1 tot 4). Dit systeem werkt in Duitsland als verzekering voor de kinderen, die financieel verantwoordelijk zijn voor de zorg voor hun ouders. In de Verenigde Staten – waar de basisvoorziening voor ouderenzorg minimaal is – is de markt voor aanvullende verzekeringen omvangrijker. Maar ook daar blijft de markt achter bij de potentiële vraag; de potentiële markt is naar schatting tweemaal zo groot als de werkelijke markt. Een van de problemen bij deze private markt is averechtse selectie, waardoor juist de mensen met grotere kansen op schade zich verzekeren. Een ander probleem is dat het vaststellen van de noodzakelijke kosten bij ziekte moeilijk objectiveerbaar is, waardoor overmatig beroep op de verzekering dreigt.

Maatwerk of keuze? Keuze-architectuur!

De toegenomen diversiteit van consumenten vraagt om meer persoonlijk maatwerk en differentiatie in de financiële planning over de levenscyclus. Een eerste stap daarbij is betere afstemming tussen de domeinen werk, wonen, zorg en pensioen. Dat geldt voor alle instituties inclusief de overheid. Maar het vereist ook bewustwording bij huishoudens. De overheid en werkgevers trekken zich terug als risicodragers. Het is belangrijk dat huishoudens zich actiever gaan bezighouden met hun persoonlijke financiële planning over hun levensloop. Maatwerk kan maar tot op zekere hoogte binnen de instituties worden geregeld. Zo beschikken pensioenuitvoerders maar over beperkte informatie over de situatie en de voorkeuren van huishoudens. Pensioenuitvoerders kunnen bijvoorbeeld wel het beleggingsrisico differentiëren naar leeftijd, maar rekening houden met bijvoorbeeld de vraag of deelnemers een eigen woning hebben of huren is al moeilijker. Nog lastiger is het om rekening te houden met de gezinssituatie, gezondheid of beleggingsvoorkeuren van de deelnemers. Meer differentiatie vraagt daarom ook uiteindelijk een actievere betrokkenheid van huishoudens. Omdat veel van de heterogeniteit niet goed observeerbaar is voor aanbieders, is het onvermijdelijk dat de keuzen ook meer bij de individuele deelnemers komen te liggen.

Figuur 2. Routekaart van uniforme sociale regelingen naar een wereld met differentiatie

Zowel maatwerk als keuzevrijheid is een mogelijke route voor een meer op maat gesneden levensloopplanning. Bij keuzevrijheid kiest het huishouden, bij maatwerk stemt de uitvoerder de invulling van de regeling af op de vrager. Bij beide liggen mogelijkheden, maar ook risico's. Keuzevrijheid maakt het individu meer eigenaar van zijn planning, wat het vertrouwen in de regeling kan versterken. Het vergt echter meer inzicht en betrokkenheid, en de kans op fouten neemt toe. Financiële beslissingen voor de lange termijn zijn complex en vanuit de gedragseconomie is bekend dat mensen niet altijd de juiste keuzen maken. Maatwerk door de uitvoerder neemt de deelnemers zorgen uit handen, maar vereist goed inzicht in de wensen van de deelnemers. Maatwerk legt meer verantwoordelijkheid bij de uitvoerders; dat stelt hoge eisen aan de kennis van uitvoerders en aan het vertrouwen van deelnemers in de uitvoerder. Ook spelen er juridische kwesties rond zorgplicht en verantwoordelijkheid.

Figuur 2 geeft een mogelijke routekaart van de transitie van het huidige – uniforme – stelsel naar een stelsel waarin meer rekening wordt gehouden met heterogeniteit en waarin de invulling van de financiële levenscyclus beter wordt afgestemd op de individuele situatie (zie ook Netspar, 2016).

Welke gewicht uiteindelijk wordt gegeven aan maatwerk door de uitvoerder of aan keuzevrijheid voor het individu hangt af van de weging van de voor- en nadelen van beide routes. Deze afweging hangt mede af van politieke en ideologische voorkeuren. In een meer paternalistische omgeving zal maatwerk de boventoon voeren; in een meer libertaire wereld zal er meer nadruk liggen op individuele keuze.

Waar we in dit speelveld uitkomen zal per regeling en verzekering verschillen. Er zijn twee dimensies of afruilen van belang. De eerste is die van uniformiteit versus differentiatie. Meer differentiatie is niet altijd beter. Vaak verdient uniformiteit de voorkeur, zoals bij het basisonderwijs, de AOW en inkomensverzekeringen zoals de ww. Het voordeel van individueel maatwerk moet steeds worden afgewogen tegen het nadeel van complexiteit en uitvoeringskosten van gedifferentieerde regelingen. Differentiatie stelt meer eisen aan data en kunde om goede keuzen te kunnen maken. De toenemende digitalisering maakt wel dat maatwerk steeds meer tot de mogelijkheden hoort. En de kritische burger stelt ook hogere eisen aan de afstemming op zijn situatie en voorkeuren. Gemiddeld zal daarom de balans in de richting differentiatie verschuiven.

De tweede dimensie betreft de governance: wie voert de differentiatie uit? Gaat het om maatwerk door de aanbieder of om eigen keuze door het individu? Belangrijke factoren zijn hier de vraag wie over de beste informatie beschikt, de complexiteit van de keuze en kans op fouten, en ten slotte de afweging tussen keuzestress en het vertrouwen dat men stelt in de uitvoerder. En andere factor is de het risico van averechtse selectie. Een regeling kan onbetaalbaar worden als vooral 'slechte risico's' zich blijken te verzekeren. Dat kan een reden zijn om keuzevrijheid in te perken.

Gelukkig is de afweging tussen verplichting en keuze niet zwart-wit. Het gaat veeleer om een glijdende schaal van zwakkere naar sterkere sturing. Dankzij de inzichten uit de moderne gedragseconomie en psychologie weten wij dat het gedrag van mensen op vele manieren te sturen is. Tussen de extremen van volledige verplichting en absolute keuzevrijheid, bestaat een hele wereld van meer of mindere beïnvloeding van het individuele keuzegedrag (*nudging*). Dit is de wereld van de keuze-architectuur. Een lichte vorm van sturing is bijvoorbeeld het aanbieden van standaardopties (*defaults*). Dit is vergelijkbaar het 'anderen kochten ook dit product' van internetaanbieders. Onderzoek bij een Nederlandse verzekeraar leert dat meer dan negentig procent van de polishouders bij de keuze van de beleggingsmix de standaardoptie volgt die door de verzekeraar wordt aangeboden (Van den Bleeken e.a., 2016). Veel (buitenlands) onderzoek wijst in dezelfde richting. Een stap stringenter in sturing zijn systemen met *opting out*. Hierbij worden

bijvoorbeeld werknemers bij indiensttreding automatisch aangemeld voor een standaardregeling, maar wordt de mogelijkheid geboden om zich hieruit terug te trekken. In de praktijk volgt de grote meerderheid de aangeboden standaard.

Bij keuze-architectuur wordt in zekere zin gebruikgemaakt van de menselijke zwakte. Mensen vinden het maken van complexe keuzen vervelend ('keuzestress'), schuiven deze voor zich uit en kiezen liever passief – door niets te doen – dan actief. De gewenste mate van sturing hangt samen met de complexiteit van de beslissing, de ervaring van de deelnemer en het optreden van nadelige effecten voor het collectief (externe effecten). Zo is de keuze van de pensioendatum in Nederland praktisch geheel vrij (binnen ruime grenzen) en is er tegelijkertijd weinig discussie dat een zekere mate van verplichte pensioenopbouw voor de gemiddelde werknemer van belang is. Bij andere beslissingen, zoals het eenmalig opnemen van pensioenkapitaal of het uitruilen van pensioenopbouw tegen investeringen in woning (of aflossing van de studielening), ligt een middenweg tussen verplichting en vrije keuze voor de hand.

Sparen als alternatief voor verzekeren?

Uit het voorafgaande volgt dat voor grote risico's – vooral als deze zich aan het eind van het leven voordoen – verzekeren altijd optimaal is. Sparen voor de ouderenzorg is niet efficiënt. De kosten voor opname in een verpleeghuis kunnen al gauw oplopen tot 90.000 per jaar. Het treft echter maar een beperkte groep mensen. Als iedereen voor een paar jaar verpleegzorg zou moeten sparen, wordt er nodeloos geld verspild. Voor veel kleinere risico's kan sparen echter wel efficiënt zijn, vooral als verzekeren leidt tot ongewenste gedragsreacties. Zo zijn beperkte eigen risico's in de ziektekostenverzekering logisch om kosten te besparen. Hetzelfde geldt voor de hoogte en duur van de ww en de regelingen voor arbeidsongeschiktheid.

Meer eigen risico's voor de burger vereist wel dat men over enige financiële buffers beschikt en voldoende flexibel is om zo nodig het bestedingspatroon aan te passen. Een flexibeler pensioensysteem kan helpen om beter met deze risico's om te kunnen gaan, bijvoorbeeld door tijdelijk minder premie te betalen – een 'jokerjaar voor pensioenpremie' – of door direct kapitaal op te kunnen nemen. Flexibiliteit maakt het mogelijk om kleinere schokken financieel uit te smeren over de toekomst en daardoor de directe nadelige gevolgen voor individuele huishoudens te beperken. Dit geldt echter niet voor iedereen. Vooral lage inkomens beschikken vaak niet over financiële

buffers en ook bouwen ze geen noemenswaardig pensioenkapitaal op. Meer risico vertaalt zich voor deze groep dan ook vaak in grotere onzekerheid van hun consumptie. Om hieraan tegemoet te komen bestaan er ideeën om verplichte spaarelementen in bepaalde verzekeringen op te nemen. Bijvoorbeeld bij de ziektekostenverzekering door een extra premie te heffen die in een individueel 'spaarpotje' wordt gestopt dat kan dienen om jaarlijkse tegenvallers op te vangen. Idealiter zorgt een dergelijk stelsel voor betere spreiding van schokken, zonder de prikkel tot beperking van het beroep op de verzekering weg te nemen. Vergelijkbare plannen zijn er geweest rond de werkloosheidsregelingen door bijvoorbeeld de ww te bundelen met de transitievergoeding en het opleidingsbudget, zodat een individueel transitiebudget ontstaat. Langer gebruik van de ww gaat dan ten koste van het resterende individuele budget. Ook dit is een mengvorm van verzekeren en sparen. In de praktijk blijken deze ideeën vaak lastig vorm te geven, onder andere doordat de prikkel alleen werkt zolang het spaarpotje positief blijft. Omgekeerd kan juist een positief saldo mensen ertoe aanzetten om het potje te benutten door extra beroep te doen op de regeling. Deze en andere vormgevingsvragen hebben ertoe geleid dat deze mengvormen van sparen en verzekeren moeilijk van de grond komen. Bekender zijn systemen waarin 'goed gedrag' wordt beloond met bijvoorbeeld een lagere premie in volgende jaren, zoals bij de no-claimkorting voor autoverzekeringen. Iets vergelijkbaars bestaat in de werkgeverspremies voor arbeidsongeschiktheidsverzekering.

Tot slot: vernieuwing van solidariteit

Differentiatie en keuzevrijheid passen bij de maatschappelijke ontwikkeling waarin de diversiteit en mondigheid van de burgers in Nederland toenemen. Differentiatie en keuzevrijheid in sociale regelingen worden door sommigen echter ook wel gezien als bedreiging van solidariteit. Nederland heeft een sterke traditie van sociale bescherming, waarbij solidariteit vaak wordt geïdentificeerd met uniformiteit. De veranderende samenleving vraagt echter om een nieuwe invulling van solidariteit, meer gericht op een passende uitkomst voor ieder individu. Solidariteit in de vorm van gelijke kansen in plaats van gelijke uitkomsten. Solidariteit ook in de zin dat mensen – in het bijzonder de 'zwakkeren' – worden geholpen bij de complexe keuzen van de levensloop en beschermd tegen hun eigen falen. Dat hoeft niet altijd door opgelegde verplichte regelingen. Dat kan ook door het verschaffen van informatie en advies of door het op de juiste wijze aanbieden van keuzen.

De moderne leer van het keuzegedrag van mensen laat zien dat met een goed ontworpen keuze-architectuur een nieuwe middenweg kan worden gevonden tussen 'oud paternalisme' en ongelimiteerde vrije keuze.

Een andere zorg is dat vrije keuze ten koste kan gaan van solidariteit. Dat kan gebeuren wanneer bijvoorbeeld de goede risico's zich gaan onttrekken aan de solidariteit die in collectieve verzekeringen besloten ligt. Dat kan een reden zijn de ruimte voor eigen keuze in te perken. Dat geldt bijvoorbeeld voor de basisverzekering in de zorg; zonder verplichte deelname zou het voor gezonde mensen – die een lage verwachte schade hebben – aantrekkelijk kunnen zijn om zich te onttrekken aan de verzekering. Iets vergelijkbaars wordt wel gevreesd bij introductie van meer flexibiliteit en keuzemogelijkheden bij pensioenen. Zo zou de introductie van een eenmalige kapitaalopname rond de pensioenleeftijd tot ongewenste selectie-effecten kunnen leiden. Bijvoorbeeld doordat ouderen in goede tijden hun geld uit het fonds onttrekken en daarmee de solidariteit met jongeren doorbreken. Bij nadere beschouwing ligt dit echter subtieler en blijkt sterk mee te vallen. De voornaamste solidariteit in pensioenregelingen is die tussen mensen met een korte en lange levensverwachting: mensen met een hoge levensverwachting hebben langer profijt van het pensioen dan mensen die maar kort te leven hebben na hun pensioen. Mannen zijn op deze manier solidair met vrouwen, en laagopgeleiden met hoogopgeleiden. Omdat pensioenfondsen niet in pensioen mogen differentiëren naar levensverwachting, betaalt een laagopgeleide man circa zestien procent te veel voor zijn pensioen en een hoogopgeleide vrouw twaalf procent te weinig. (Uniformiteit gaat hier duidelijk niet samen met solidariteit). Toch zien we in de praktijk niet dat laagopgeleide mannen hun pensioen eerder willen opnemen dan hoogopgeleide vrouwen. Dat is ook goed te verklaren. Voor alle deelnemers weegt de meerwaarde van een goede pensioenregeling op tegen de verschillen in prijs. Zelfs bij calculerend gedrag hoeft daarom meer keuzevrijheid niet te leiden tot aantasting van de solidariteit.

De waarde van meer op maat gesneden regelingen neemt toe met de groeiende diversiteit in de samenleving en de steeds verdergaande privatisering van risico door de overheid. De verantwoordelijkheid voor de financiële planning over de levensloop verschuift naar de burger. De stijgende opleidingsgraad en de informatietechnologie ondersteunen de ontwikkeling in de richting van meer keuzevrijheid en maatwerk. Dit hoeft echter niet ten koste te gaan van solidariteit en de bestaande instituties, maar vereist wel een andere invulling. Het blijft belangrijk om mensen te helpen bij de complexe keuzen gedurende de levensloop, maar wel op

een moderne manier. Niet iedereen wil en kan die keuzen zelf maken; een goede keuze-architectuur is nodig en kan in de plaats komen van 'oud paternalisme'.

Literatuur

- Bleeken, S. van den, Ewijk, C. van, Hoet, C. & Mehlkopf, R. (2016). *Welke keuzemogelijkheden zijn wenselijk vanuit het perspectief van de deelnemer? Netspar Industry Paper*, te verschijnen. Tilburg: Netspar.
- European Commission (2015). *The 2015 Ageing Report. Economic and budgetary projections for the 28 EU Member States (2013-2060). European Economy*, 3. Luxemburg: Publication Office of the European Union.
- Ewijk, C. van & Mehlkopf, R. (2015). Kosten en baten van keuzevrijheid in pensioenen. *Economisch Statistische Berichten*, 100(4703S), 55-60.
- Knoef, M., Been, J., Caminada, K. & Goudswaard, K. (2015). Veel variatie in de pensioenopbouw van Nederlandse huishoudens. *Netspar Brief 2*. Tilburg: Netspar.
- Netspar (2016). *De routekaart naar een meer integrale benadering van wonen, zorg en pensioen. Netspar Industry Paper*, 01-2016. Tilburg: Netspar.

Over de auteur

Casper van Ewijk is hoogleraar Macro-economie aan de Universiteit van Amsterdam, bijzonder hoogleraar Kapitaalgedekte Pensioenen (Instituut Gak) aan Tilburg University en directeur van Netspar.